

„Niegrzeczne” naczynia. O postrzeganiu obsceniczności w prekolumbijskiej kulturze Majów

MGR MICHAŁ GILEWSKI

INSTYTUT ARCHEOLOGII UW, OŚRODEK BADAŃ PREKOLUMBIJSKICH UW

Wstęp

Terminem „Majowie” określa się najczęściej grupę ludów zamieszkujących dziś tereny wschodniego Meksyku, Gwatemali, Belize, zachodniego Hondurasu i Salwadoru, które są spokrewnione ze sobą językowo¹, a także prekolumbijskie społeczności złożone, będące ich przodkami. Starożytni Majowie od ponad dwustu lat stanowią przedmiot zainteresowania badaczy i szerokiej, międzynarodowej publiczności.

Na współczesne postrzeganie tej złożonej kultury prekolumbijskiej w znaczący sposób wpłynął szereg czynników związanych głównie z konstruowaniem wyobrażenia o świecie starożytnych Majów na podstawie przesadzonych, mających wzbudzić sensację elementów. Nie wpływają one jednak z przyczyn merytorycznych, a z egzotycznej rzeczywistości badań archeologicznych prowadzonych w lasach deszczowych Mezoameryki i z innych aspektów rzutowanych na tę kulturę przez badaczy [1]. Nie tylko w popularnym obiegu, lecz także w dotyczącym kultury Majów dyskursie badaczy, nieproporcjonalne do naukowej istotności znaczenie zyskały takie kwestie jak ofiary z ludzi [2], czy odrzucana przez część badaczy przepowiednia końca świata w 2012 r. [3, 4]. Samych starożytnych Majów przez wiele lat postrzegano jako pokojową cywilizację, która nie znała ani wojen, ani konfliktów społecznych [5].

Tymczasem kultura ta stanowi jedną z najbardziej oryginalnych starożytnych społeczności złożonych, jakie kiedykolwiek istniały. Jest to też jedyna kultura prekolumbijska, która pozostawiła po sobie źródła, znane dzięki rozwiniętym badaniom epigraficznym, umożliwiające badanie ich języka i literatury. Zachowały się również dotyczące jej bogate źródła ikonograficzne w postaci zabytków ceramicznych i rzeźb kamiennych zawierających np. sceny figuralne, motywy dekoracyjne oraz logograficzno-sylabiczne inskrypcje [6]. Dzięki archeologii, antropologii, epigrafice i historii sztuki istnieją olbrzymie możliwości rekonstrukcji świata starożytnych Majów. Ich złożoność i bogactwo kulturowe wynika jednak z charakteru kultury mezoamerykańskiej osadzonej w unikatowym środowisku naturalnym, która rozwinęła się w wyniku autochtonicznego procesu, całkowicie niezależnego od cywilizacji Starego Świata. Z tego powodu wiele zjawisk kulturowych jest odmiennych od tego, do czego przyzwyczajeni są badacze i odbiorcy osadzeni we współczesnym kontekście kulturowym. Wśród tych odmienności są też zagadnienia odbierane przez współczesnych jako obsceniczne. W artykule omówię na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych pochodzących z zabytków ceramicznych problem obsceniczności w kulturze Majów.

mgr Michał Gilewski

Doktorant na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, współpracownik Ośrodka Badań Prekolumbijskich UW. Uczestnik badań archeologicznych w Gwatemali oraz Peru. Przygotowuje pracę doktorską poświęconą problemowi rolnictwa prekolumbijskiego w południowej Gwatemali.
e-mail: soniczny@wp.pl

STRESZCZENIE

Kultura Majów pozostawiła po sobie liczne przekazy ikonograficzne w postaci scen figuratywnych najczęściej znajdujących się na naczyniach ceramicznych, które mogą posłużyć do rekonstrukcji zjawisk starożytnego życia społecznego. Jednym z fenomenów zwykle wzbudzających wyjątkowe zainteresowanie zarówno naukowców, jak i szerokiej publiczności są niektóre praktyki kulturowe Majów, odbierane jako przekraczające normy kulturowe współczesności. W artykule zostaną omówione dwa przykłady takich zjawisk. Pierwszym będą sceny figuralne prezentujące libacyjne praktyki doobytniczej konsumpcji alkoholu oraz zwróconej treści żołądkowej. Drugim – scena humorystyczna zawierająca seksualizmy i wulgaryzmy w inskrypcji na naczyniu ceramicznym. Należy zwrócić uwagę, że szczególne traktowanie majańskich praktyk libacyjnych przez dzisiejszych odbiorców wynika z rektofobicznych i emetofobicznych awersji znanych w zachodniej kulturze, oraz na to, że nie wszystkie aspekty rdzennej amerindiańskiej seksualności i obsceniczności są przez nas dobrze rozumiane, chociaż zdaniem części badaczy Majowie znali i lubili „niegrzeczne” zarty.

SUMMARY

„Naughty” vases. Modern perceptions of obscenities in Ancient Maya culture

The Maya culture left behind numerous examples of iconographic sources in the forms of figural representations and textual inscriptions on ceramic artifacts. Among those which strike most interest, both for the scientific community and the general public, are the ones which are perceived to be transgressing contemporary cultural norms. This article is going to discuss two such phenomena: the figural representations of the ritual applications of enemas consisting of alcohol and vomit, and the vulgar and sexually implicit inscriptions on ceramics. It has to be noted, however, that this special treatment of Maya libation rituals stems from the rectophobic and emetophobic attitudes of the Western culture. Furthermore, not all aspects of indigenous Native American sexuality and obscenity are thoroughly understood, though some researchers claim that the Maya knew and enjoyed dirty humor.

SŁOWA KLUCZOWE

Majowie, ceramika Majów, obsceniczność, ikonografia kultury Majów

KEYWORDS

Maya, Maya ceramics, obscenities, Maya iconography

1. W węższym znaczeniu nazwą tą określa się lud żyjący na Półwyspie Jukatańskim posługujący się językiem *maya* i który sam siebie określa jako *Maya*.

Stan badań

Podjęte zagadnienia doczekały się już kilku opracowań w naukowej literaturze obcojęzycznej, natomiast w Polsce do tej pory znane są badaczom raczej w ustnym obiegu naukowym.

Rys. 1. Bóstwo A' wmiotujące na przyrząd do lewatywy. Rysunek na podstawie dekoracji naczynia polichromowanego. Autor: Nikolai Grube, repr. dzięki uprzejmości Nikolaia Grube.

Pijaństwo w kulturze Majów opisują: Nikolai Grube w książce *Maya: Divine Kings of the Rainforest*² [7] i w artykule *Akan: The God of Drinking, Death and Disease*³ [9], oraz Bryan Stross i Justin Kerr w artykule *Notes on the Maya Vision Quest Through Enema*⁴ [10]. Najwięcej informacji dotyczących materiału hieroglificznego związanego z leksykalnymi obscenicznymi zawiera artykuł *Los sujetos novelísticos y las palabras obscenas: Los mitos, los cuentos y las anécdotas en los textos mayas sobre la cerámica del período clásico*⁵ autorstwa Dmitrija Bielajewa i Alberta Dawleczina [11, 12], który zwraca szczególną uwagę na odczytane na starożytnych inskrypcjach wulgaryzmy.

Doodbytnicze praktyki konsumpcji alkoholu w ikonografii malarstwa wazowego Majów okresu klasycznego

Jednym ze wielu powtarzających się na różnych naczyniach tematów są przedstawienia figuralne postaci wlewających sobie do odbytu płyn z gruszkowatych pojemników lub lejków. Naczyń tych jest bardzo wiele [13], są wykonane różnymi technikami zdobniczymi, zarówno malarskimi (K1381, K3312), jak i innymi (np. rzeźbione naczynie K1550, fot. 1); mają też różne formy. Część z nich to wazy służące do picia kakao, inne to np. talerze i figurki ceramiczne (fot. 2). Jednym z najbardziej znanych przykładów jest rzeźbiona terakotowa waza, która znajduje się w zbiorach Muzeum Sztuki Uniwersytetu w Princeton (waza ta znana jest pod oznaczeniem K1550 wedle dokumentacji Justina Kerra). Część badaczy [10, 14, 15] interpretowała widniejące na niej przedstawienia jako zabiegi rytualnej konsumpcji różnych substancji psychoaktywnych, znanych z etnografii ludów amerindiańskich.

2. W wydaniu polskim: *Majowie: Niezwykła Cywilizacja* [8].

3. *Akan: Bóg Pijaństwa, Chorób i Śmierci* [tł. autora].

4. *Kilka uwag o lewatywie i objawieniach Majów* [tł. autora].

5. *Narracje literackie i zwroty obsceniczne: mity, opowiadania i anegdoty w tekstach majańskich ceramiki okresu klasycznego* [tł. autora].

6. Z opisu de Landy, archeologii i etnografii praktyk jedzeniowych Majów wynika, że konsumpcja alkoholu mogła mieć charakter zarówno rekreacyjny, jak i rytualny związany z różnego typu ceremoniami, być może także z ceremonialnymi ucztami służącymi budowaniu sojuszy politycznych [6, 9].

Fot. 1. Naczynie K1550. Zdaniem Briana Strossa i Justina Kerra [10] przedstawia Majów podczas halucynacyjnej wizji nadprzyrodzonych ptaków, po zażyciu substancji psychoaktywnych drogą doodbytniczą. Autor: Justin Kerr, źródło: mayavase.com, repr. dzięki uprzejmości Justina Kerra.

Fot. 2. Naczynie K4035. Postać w trakcie zabiegu lewatywy. Autor: Justin Kerr, źródło: mayavase.com, repr. dzięki uprzejmości Justina Kerra.

Nikolai Grube w swej rekonstrukcji [8, 9 oraz informacje ustne] uznaje, że są to jednak zabiegi związane przede wszystkim z konsumpcją alkoholu. Hiszpański biskup Diego de Landa [9], który w XVI w. krótko po przybyciu Hiszpanów sporządził jeden z najwcześniejszych i najdokładniejszych opisów kultury Majów, w bardzo sugestywny sposób pisał o ich pijaństwie. Stwierdził mianowicie, że uwielbiali ceremonie libacyjne⁶, podczas których niezwykle dla nich ważne było rytualne wprowadzenie się w stan nietrzeźwości (fot. 3).

Fot. 3. Naczynie K1092. Przedstawienie stanów nietrzeźwości. Autor: Justin Kerr, źródło: mayavase.com, repr. dzięki uprzejmości Justina Kerra.

Zdaniem Nikolaia Grube na podstawie ikonografii scen libacji w malarstwie wazowym możliwe jest zrekonstruowanie całej praktyki konsumpcji alkoholu. Na przedstawieniach często widoczne są naczynia

Fot. 4. Naczynie K6184. Naczynie (prawdopodobnie przyrząd do lewatywy).
Autor: Justin Kerr, źródło: mayavase.com, repr. dzięki uprzejmości Justina Kerr.

opisane jako zawierające napój *chi'*, czyli prawdopodobnie napój alkoholowy z kaktusa *agawe*⁷. W pewnych przypadkach, nawet jeżeli same zabiegi lewatywy nie są przedstawione, przyrządy do jej wykonywania (fot. 4) leżą w pobliżu świętujących, czasem z inskrypcją informującą o tym, że zawierają alkohol [8]. Na przedstawieniach widać, że gruszki do lewatywy napełniano również wymiocinami zawierającymi alkohol. Ten sposób powodował o wiele szybsze i mocniejsze działanie alkoholu niż spożycie doustne.

Fot. 5. Waza K1398. Autor: Justin Kerr, źródło: mayavase.com, repr. dzięki uprzejmości Justina Kerr.

Obsceniczne zwroty w inskrypcjach na zabytkach Majów

Innym budzącym zainteresowanie zagadnieniem majologii są przykłady obscenicznego słownictwa pojawiające się w inskrypcjach na zabytkach. Znany badacz Søren Wichman zwraca uwagę, że część malarstwa wazowego Majów, a zatem dekoracji ceramiki pałacowej i luksusowej, przypomina współczesne komiksowe satyry [12, 18]. Znane są częste przykłady przedstawień rozbudowanych historii, opowiadanych za pomocą sekwencji obrazów, które wydają się

7. W języku polskim więcej informacji o napojach alkoholowych znanych w prekolumbijskiej Mezoameryce można znaleźć w syntetycznym artykule Przemysława Trzeźniowskiego: *Pulque, mezoamerykański trunk z agawy – wynalazek Majów czy Azteków?* [17].

8. Patrz również [2].

9. W przypadku epigrafiki Majów odniesienia do stosunków seksualnych znajdują się również na królewskich inskrypcjach w Palenque [informacje ustne, Nikolai Grube, 2009].

eksperymentować z pokazywaniem ruchu postaci, a także z tzw. *speech scrolls* (ang. woluty mowy), majańskim odpowiednikiem dymków komiksowych – polami, w których umieszczano wypowiedzi postaci. Czasem, tak jak we współczesnym komiksie, są one przykładem niewybrednego poczucia humoru [12, 18].

Znany przykład takiego żartu przedstawiono na majańskiej wazie nazywanej *Regal Rabbit Vase*, znanej też jako K1398 [19, 12, 11, 20]. Jest to malowane naczynie (klasyfikowane obecnie jako reprezentujące styl kodeksowy [2]) z tekstem hieroglificznym opisującym ją jako własność K'ahk' Tiliw Chan Chaak (władcy Naranjo)⁸. Pokazane są na niej dwie sceny figuralne oparte na nieznanym współcześnie prekolumbijskim przekazie, opowiadające historię starszego mężczyzny (identyfikowanego jako tzw. Bóstwo L [21]) oraz antropomorficznej postaci królika o uszach rozepchniętych kolczykami. W przekazie tym wydaje się, że królik pełni rolę *trickstera*, czyli bóstwa łobuza. Z przedstawionych scen wynika, że bóg-żartowniś kradnie ubrania Bóstwa L, prawdopodobnie odbierając mu tym samym jego magiczne moce. Jedna ze scen (fot. 5, po lewej) znajdujących się na naczyniu pokazuje rozebrane Bóstwo L podczas rozmowy z inną postacią, prawdopodobnie Bóstwem Słońca lub Bogiem Kukurydzy. Gdy Bóg L żali się w rozmowie, że szuka królika, który zabrał mu ubranie, w odpowiedzi słyszy, że „nie ma tu królika”. Znajduje się on jednak w pobliżu, schowany za plecami Bóstwa Słońca. W innej scenie (fot. 5, po prawej) stoi on naprzeciwko postaci starszego mężczyzny. Kiedy ten drugi błaga o swoje ubrania, z ust królika wylatuje strużka dymu przeistaczająca się w napis hieroglificzny, który zdaniem epigrafików da się przetłumaczyć jako „wączaj pot swojego penisa, stary czarowniku” [12, 11] albo „spieprzaj dziadku” (w bardziej literackim przekładzie). O ile sama historia jest przez jednych badaczy interpretowana jako przekaz ludowy, a przez innych jako przekaz mitologiczny związany z etnoastronomią [20] lub utwór nawiązujący do biografii K'ahk' Tiliw Chan Chaak [21], to powyższa wypowiedź interpretowana jest jako humorystyczne i zarazem obraźliwe sformułowanie, za pomocą którego postać chytrego królika żartuje i szydzi z Boga L.

Elementem komizmotwórczym jest tutaj humor obsceniczny, wynikający nie tylko z antyestetycznego wyglądu starszego mężczyzny, ale z samego sformułowania, którego obelżywość bazuje na skatologicznym humorze związanym z wydzielinami lub odniesieniami seksualnymi⁹. Z taką interpretacją [12, 11] zbieżne są obserwacje Hiszpanów, którzy odnotowali, że Majowie byli rozmiłowani w „żartowaniu” [16].

Dyskusja i zakończenie – obsceniczne wyrażenia i obrazki na luksusowej ceramice

Archeologiczne, epigraficzne i ikonograficzne rekonstrukcje opisane wyżej obyczajów pijaństwa czy obecność na naczyniach „niegrzecznych” żartów są zjawiskami, które, jak już powiedziano, wzbudzają duże zainteresowanie zarówno naukowców, jak i szerokiego kręgu odbiorców. Podczas jednego z corocznych popularizatorskich wykładów Nikolai Grube organizowanych na Uniwersytecie Warszawskim największym zainteresowaniem publiczności cieszyło się zwykle wystąpienie dotyczące właśnie tematu pijaństwa i praktyk doodbytniczej konsumpcji alkoholu. Z kolei podczas konferencji Europejskiego Stowarzyszenia Majologów w Kopenhadze w 2011 r. najżywsze zainteresowanie eksperckiej publiczności wzbudziła dyskusja o tym, jak powinno brzmieć tłumaczenie wspomnianego dialogu z *Regal Rabbit Vase*. Przy omawianiu zarówno scen libacji, jak i obscenicznych dowcipów potrzebna jest jednak pewna refleksja na temat ich oryginalnego kontekstu.

Przyczyną swego rodzaju fascynacji współczesnej publiczności pijackimi lewatywami Majów jest fakt, że są to zachowania, które w zachodnioeuropejskiej kulturze badaczy czy odbiorców stanowią

przekroczenie ogólnie przyjętych norm społecznych. Nie chodzi tylko o to, że brak umiaru w picu alkoholu jest powszechnie uważany za wykroczenie, ale także o to, że zachowania i obszary ciała związane z majańską konsumpcją alkoholu są przedmiotem kulturowych obstrzeżeń, a wręcz lęków. Odbyt w kulturach Starego Świata jest kojarzony z symboliką nieczystości, a ta stanowi jedno z najważniejszych tabu kulturowych [22] i jako część ciała bywa nawet źródłem pewnych zaburzeń lękowych (rektobonii). Podobnie jest z wymiotami – jak pisze Megan R. Pearson [23] w zachodniej kulturze mamy do czynienia z kulturowym tabu dotyczącym wymiotowania (czego świadectwem może być emetofobia¹⁰, czyli lęk przed wymiotowaniem), które jest niepożądane i postrzegane jako forma utraty kontroli nad ciałem.

W tym przypadku odbiór kultury Majów zależny jest od europejskich konstruktów społecznych związanych z cielesnością. Tymczasem zagadnienia cielesności i seksualności w kulturze starożytnych Majów były zjawiskami o innym charakterze [24]. Dotyczące ich amerindiańskie koncepcje są odmienne od naszych [26]. Jako konkluzję trzeba dodać, że libacje nie były dla Majów prawdopodobnie niczym obscenicznym, ponieważ były praktykami społecznymi o podłożu rytualnym i nie musiało ich dotyczyć tabu związane z europejskim rozumieniem cielesności.

Wiele europejskich tabu dotyczących seksualności nie dotyczy kultur prekolumbijskich¹¹, w których seksualność jest uznawana za sferę związaną z magią, rytualnością i praktykami budującymi tożsamość [26, 27]. W licznych kulturach Nowego Świata spożywanie pokarmu i różnego rodzaju płynów, w tym także substancji psychoaktywnych, jest praktyką o wymiarze symbolicznym, np. wśród niektórych ludów Amazonii seks jest uznawany za formę opieki mężczyzny nad kobietą lub będącym w jej łonie dzieckiem, ponieważ różne rodzaje stosunków seksualnych są postrzegane nie jako proces zapłodnienia, ale jako odżywianie poprzez dostarczenie przez ojca magicznego białego płynu – nasienia, na podobnej zasadzie jak po urodzeniu dziecko jest odżywiane innym magicznym białym płynem przez matkę – mlekiem [26]. Zdaniem Mary Weismantel dostarczanie płynnej substancji odżywczej być może odbywało się przez odbycie. Jej zdaniem starożytną ceramikę peruwiańskiej kultury Moche przedstawiającą stosunki analne można interpretować jako przedstawienia symboliczne prezentujące proces odżywiania dzieci przez ojca. Przy tak rozumianej cielesności i jej znaczeniu symbolicznym nie było nic obscenicznego w konsumpcji magicznych napojów drogą inną niż ustna.

Nie oznacza to, że Majowie nie znali obsceniczności opierającej się na tabu cielesności. Jak pisze Mary Weismantel [26]: „każde społeczeństwo uznaje pewne aspekty biologiczne i ignoruje lub bagatelizuje inne”. Przykładem tego jest obsceniczne poczucie humoru mieszkańców Nowego Świata, które nie zawsze jest zupełnie zrozumiałe dla Europejczyków [18]. Niestety brakuje antropologicznych badań nad poczuciem humoru ludów amerindiańskich [28]. O rdzennych ludach Amazonii wybitna etnografka Joanna Overing [29] pisze, że „kochają oni sprośne, skatologiczne, *slapstickowe*, absurdalne i co najważniejsze, oparte na dobrym humorze żarty i psoty”. Zdaniem Overing olbrzymią wadą współczesnej etnografii jest poważne traktowanie wyników badań terenowych, bo poczucie humoru jest niezbędne do zrozumienia ludów, które żartują sobie niemal ze wszystkiego.

Acknowledgements

The author would like to thank Justin Kerr and Nikolai Grube for allowing the use of the images included in the article.

LITERATURA:

- [1] Gilewski M. (2015), *Zagubiona archeologia zaginionych miast*, „Biografia archeologii”, 1(2), s. 13–22
- [2] Ulmer A. (2016), *Cywilizacja Majów: Osiągnięcia intelektualne. Historia militarna i polityczna*, Warszawa
- [3] Mikoś K. (2011), *Nauka i jej popularyzatorzy wobec fenomenu 2012*, „Nomos”, 73/74, s. 121–147
- [4] Hoopes J. W. (2011), *A critical history of 2012 mythology*, „Proceedings of the International Astronomical Union”, 7, s. 240–248
- [5] Webster D. L. (2002), *The fall of the ancient Maya: solving the mystery of the Maya collapse*, Londyn
- [6] Gilewski M. (2018), *Rola ceramiki jako źródła archeologicznego w badaniach nad kulturą Majów*, „Szkło i Ceramika”, nr 5/2018, s. 14–17
- [7] Grube N. (2001), *Intoxication and ecstasy*, [w:] *Maya: Divine Kings of the Rainforest*, Cologne
- [8] Grube N. (2013), *Odurzenie i ekstaza*, [w:] Grube N. (red.), *Majowie: niezwykła cywilizacja*, Warszawa
- [9] Grube N. (2004), *Akan – the God of Drinking, Disease and Death*, [w:] Graña Behrens D. (red.), *Continuity and Change: Maya Religious Practices in Temporal Perspective*, s. 59–76, Markt Schwaben
- [10] Stross B., Kerr J. (1992), *Notes on the Maya Vision Quest Through Enema*, [w:] Kerr J. (red.), *The Maya Vase Book*, vol. 2, Nowy Jork, s. 348–362
- [11] Beliaev D., Davletshin A. (2006), *Los sujetos novelísticos y las palabras obscenas: Los mitos, los cuentos y las anécdotas en los textos mayas sobre la cerámica del período clásico*, [w:] *Sacred Books, Sacred Languages: Two Thousand Years of Ritual and Religious Maya Literature*, Markt Schwaben, s. 21–44
- [12] Wichmann S., Nielsen J. (2016), *Sequential text-image pairing among the Classic Maya*, [w:] Cohn N. (red.), *The Visual Narrative Reader*, Londyn, s. 282–313
- [13] Tiesler V., Cucina A., Stanton T. W., Freidel D. A., Arden T. (2017), *Before Kukulkán: bioarchaeology of Maya life, death, and identity at classic period Yaxuná*, Tucson
- [14] de Smet P. A., Hellmuth N. M. (1986), *A multidisciplinary approach to ritual enema scenes on ancient Maya pottery*, „Journal of Ethnopharmacology”, 16(2–3), s. 213–262
- [15] de Smet, P. A. G. M. (1985), *Ritual enemas and snuffs in the Americas*, Amsterdam
- [16] de Landa D. (2006), *Świat Apocalypso*, Radom
- [17] Trzeźniowski P. A. (2015), *Pulque, mezoamerykański trunk z agawy – wyznacznik Majów czy Azteków?*, [w:] M. Szajkowska (red.), *Studia i eseje amerykańskie*, Warszawa
- [18] Robson D. (2016), *Did the Maya create first 'comics'?*, <http://www.bbc.com/future/story/20160216-did-the-maya-create-the-firstcomics>, (dostęp: 5.04.2018)
- [19] Stuart D. (1993), *Breaking the Code: Rabbit Story* [w:] Stuart E., Stuart G. (red.), *Lost Kingdoms of the Maya*, Waszyngton, s. 170–171
- [20] Helmke Ch. (2012), *Mythology and Mythic Time*, [w:] Didrichsen M., Kettunen H. (red.), *Maya III, Life • Death • Time*, Helsinki, s. 160–185
- [21] Carrasco M., Wald R. D. (2018), *Intertextuality in Classic Maya Ceramic Art and Writing: The Interplay of Myth and History on the Regal Rabbit Vase*, [w:] Huntington Y. P., Arnold, E., Minich, J. (red.), *Ceramics of Ancient America: Multidisciplinary Approaches*, Gainesville, s. 183–212
- [22] Douglas M. (1966), *Purity and Danger: An analysis of the concepts of pollution and taboo*, Massachusetts
- [23] Pearson M. R. (2010), *Characteristics, correlates, and experiences of emetophobia: An exploratory study*, praca magisterska, Wydział Psychologii, Ryerson University, Ontario
- [24] Houston S. D., Stuart D., Taube K. A. (2006), *The memory of bones: body, being, and experience among the classic Maya*, wyd. 1., Austin
- [25] Malinowski B. (1929), *The Sexual Life of Savages in Northwestern Melanesia*, Nowy Jork
- [26] Weismantel M. (2004), *Moche sex pots: reproduction and temporality in ancient South America*, „American Anthropologist”, 106(3), s. 495–505
- [27] Gilewski M. (2017), *Sztuka erotyczna Moche*, „AD REM”, nr 1–4/2015, s. 22–27
- [28] Overing J., Passes A., (2000), *Introduction. Conviviality and the opening up of Amazonian anthropology*, [w:] Overing J., Passes A. (red.), *The Anthropology of Love and Anger: The Aesthetics of Conviviality in Native Amazonia*, Londyn, s. 1–31, <https://doi.org/10.4324/9780203184653>
- [29] Overing J. (2000), *The efficacy of laughter. The ludic side of magic within Amazonian sociality* [w:] Overing J., Passes A. (red.), *The Anthropology of Love and Anger: The Aesthetics of Conviviality in Native Amazonia*, Londyn, s. 64–81, <https://doi.org/10.4324/9780203184653>

10. Od gr. *emetikós* „stosujący środki wymiotne”.

11. Podobnie jak w słynnym przykładzie obyczajowości Trobriandów, opisanym przez Bronisława Malinowskiego [25].